

SAHABE DEVRİNDE İÇTİHAT*

Yazan: Muhammed HAMİDULLÂH
Tercüme: Ahmet Yasin KÜÇÜKTİRYAKİ**

Özet:

XX. yüzyılın önde gelen İslam âlimlerinden olan Muhammed Hamidullâh İslâmî ilimlerde pek çok alanda eser kaleme almış ve ilim dünyamıza ışık tutmuştur. Tercümesini yaptığımız bu makalede Hz. Peygamber devri ve hemen sonrasında gelen sahabe devrinde içtihat konusu ele alınmış ve önemli bir takım görüşlere yer verilmiştir. Muhammed Hamidullâh makalesinde, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in ve bizzat onun izniyle ashabının kendi görüşüyle içtihatı konusunu müstakil bir şekilde ele almaktadır. Fıkıh usulüne dair olan bu konuda Muhammed Hamidullâh gibi önemli bir âlimin konuyla alakalı görüşlerinin bilinmesinin yararlı olacağını düşünüyoruz.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh Usulü, Sahabe, İctihat.

İjtihad (Independent reasoning) during the Era of the Companions (Ashab)

Abstract:

One of the well-known muslim scholars of 20. century, Muhammed Hamidullâh wrote books in many fields of Islamic sciences and shed light on our world of science. In this article translated to Turkish, the issue of ijthad is explored through the Prophet Muhammed's and his

---

* (الإجتihad في عصر الصحابة), *el-Dirâsâtu 'l-İslâmiyye*, c. 19, sy. 4, İslâmâbad 1984. [Müellifin makaleyi kaleme aldığı dönemde istifade etmiş olduğu bazı yazma eserler bugün tahkik edilerek neşredilmiş bulunmaktadır. Biz, tercümede metnin aslına sadık kalarak dipnotları olduğu gibi vermeye çalıştık. Müellifin makalesinde kaynaklarını vermediği bazı hadislerin kaynaklarını vererek (*) işaretiyle gösterdik. Aynı şekilde müellifin Buhârî'den kaynak verme şeklini parantez içine alarak ve bab ismini vererek dipnotta yer verdik.]

** *Düzce - Gölyaka İlçe Vaizi*

companions (sahabe) period and important views about ijtiḥad are noted. We believe it is useful to explore Muhammed Hamidullāh's views on this topic which is one of the most important issues in usul al-fiqh

Key Words: Usul al-Fiqh, Sahaba, Ijtihad.

GİRİŞ

İnsanlık tarihinde milletlerin ilk önceleri örf ve âdetle ve daha sonraki dönemlerde ise krallarının, din adamlarının emriyle konulan kanunlarla amel ediyor olduklarını görüyoruz. İslam, diğerlerinin sona erdiği noktada, Allah'ın (c.c.), bir resul ve onlar için kanun koyucu göreviyle Efendimiz (s.a.s.)'i insanlığa göndermesiyle başlar. Ayrıca Allah (c.c.) ona dinî emirleri içeren bir kitap indirmiştir. Şayet Müslümanlar o ilahi emirlerde bir durumun yokluğunu hissetseler Hz. Peygamber (s.a.s.) onu tamamlar ve sünnetle açıklar, bir şeyin yapılmasını emreder veya ondan neyederdi. Bazen eski âdetlerin hükmünü kaldırır veya yeni şeyler ortaya koyardı. Bu nedenle İslam şeriatının ilk ve en önemli iki kaynağı Kur'an ve Sünnet'tir. Hz. Peygamber (s.a.s.) Kur'an ve Hadis'in içerdiği hükümler bakımından sınırlı iki kaynak olduğunu ve Müslümanların ihtiyaç duydukları her şeyi o ikisinde bulamamalarının söz konusu olabileceğini (içtiḥat konusunda meşhur Muaz b. Cebel hadisinde) doğrulamaktadır. Kur'an'ın söz söylemediği konularda Hz. Peygamber (s.a.s.) kendi görüşüyle içtiḥat ederdi. Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.s.) Kur'an ve Sünnet'in hüküm bildirmediği konularda, ihtiyaç hâlinde içtiḥat konusunda ashabına da izin vermektedir. Hz. Peygamber (s.a.s.)'in kendi görüşüyle içtiḥadına onun, Ebu Davud'da geçen ve birbirlerini tamamlar mahiyette olan¹ üç rivayetten biri olan Ümmü Seleme (r.a.)'den rivayet edilen hadisini örnek gösterebiliriz. Rivayet özetle şu şekildedir: Miras konusunda birbirleriyle çekişen iki adam Hz. Peygamber (s.a.s.)'e geldi. Her ikisinin de davalarını ispat için ellerinde delil olabilecek herhangi bir şey yoktu. Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle dedi:

“Ben ancak bir insanım, siz bana birbirinizden davacı olarak geldiniz. Belki biriniz davasını, diğerinden daha iyi ortaya koyar. Dolayısıyla ben de o kimseden dinlediğime göre onun lehine hükmederim. Bu nedenle kimin lehine, aslında kardeşinin hakkı olan bir hüküm verirsem ondan hiçbir şey almasın. Aksi hâlde ben, o (lehine hükmettiğim) kişi için ateşten bir parça koparmış olurum.” “Hakkında bana vahyen bir bilgi gelmeyen, aranızdaki bu konuda kendi görüşümle hükmediyorum.”

Hz. Peygamber (s.a.s.)'in ashabına içtiḥat izni vermesine ise “Kendi reyimle içtiḥat ederim bundan geri durmam.”² şeklinde devam eden meşhur Muaz b. Cebel ha-

1 Ebu Davud, *Sünen*, Kitabu'l-Aqdiye, Ktp: 23, Bab: 6.

2 Ebu Davud, *Sünen*, Aqdiye, 11; Tirmizi, *Sünen*, Ahkâm, 3(*).

disini örnek gösterebiliriz. Hz. Peygamber (s.a.s.) devrinde sahabenin içtihat ettiğine dair pek çok örnek söz konusudur. Bunlardan biri de:

“Su bulamadım, bu nedenle yerde debelenen bir canlının yaptığı gibi toprakta yuvarlandım, daha sonra bunu Hz. Peygamber (s.a.s.)’e anlattım ve o, “Bu şekilde yapman sana yeterli gelir.” dedi.”³ Şeklindeki Ammar b. Yasir hadisidir. Aynı şekilde bu konuya Amr b. As’ın su bulunmasına rağmen şiddetli soğuk nedeniyle teyemmüm etmesi ve bu duruma Hz. Peygamber (s.a.s.)’in karşı çıkmaması⁴ da bir örnektir. Yine bir rivayette Ebu Musa el-Eş’arî şöyle anlatmaktadır:

“Rasulullah ile birlikte bir gazvedeydik. Yüksekçe bir yere çıktığımızda veya bir vadiye indiğimizde yüksek sesle tekbir getiriyorduk. (Ebû Musa) şöyle dedi: Hz. Peygamber (s.a.s.) bize yaklaştı ve “Nefislerinize yumuşak davranın, siz sağır ya da gaib olan birine dua etmiyorsunuz.”⁵ dedi. Bu konuda örneklerin sayısı epeyce fazladır. Aslında kişilere verilen içtihat izni, insanlar arasında ihtilafa sebep olmaktaydı. Hz. Peygamber (s.a.s.) devrinde bile bu duruma örnekler vardır. Fakat onlar, görüşlerindeki farklılık nedeniyle Hz. Peygamber (s.a.s.)’e müracaat ederlerdi, bunun üzerine o, sahabe arasındaki bu ihtilafa açıklık getirirdi.

Özetle, Hz. Peygamber (s.a.s.) devrinde yasama kaynağı Kur’an, Sünnet ve içtihat olmak üzere üçtür. Bu dönemde icmanın varlığı söz konusu değildir. Fakat biz bu kaynakların sayısını artırabiliriz:

Birincisi, örf ve âdet; Hz. Peygamber (s.a.s.) onlardan alıntı yapılmasına mani olmamış, aksine bazen onay vererek söz konusu örf-âdeti yürürlükte bırakmıştır.

İkincisi, Hudeybiye ateşkesinde olduğu gibi, uluslararası antlaşmalar ve şartlarıdır. Ancak antlaşmalar belirlenen süresi içerisinde ve sadece tarafları bağlayıcıdır. Çünkü antlaşmalarda şartlar belirleyicidir. Kur’an, “Akitleri yerine getirin.”⁶ ve “Antlaşmalara uyun.”⁷ buyurmaktadır.

Üçüncü olarak önceki şeriatlar (Şer’u men qablenâ); Hz. Peygamber (s.a.s.), hakkında hüküm bulunmayan bir konuda ehl-i kitaba muvafakat etmeyi seviyordu. Bu da “Onların yoluna uyun.”⁸ ayetine dayanmaktadır.

3 Buhârî, *Sahih*, Teyemmüm, 8 [Buhârî, *Sahih*, 4-7, 8].

4 Buhârî, *Sahih*, Teyemmüm, 7 [Buhârî, *Sahih*, 7-7].

5 Buhârî, *Sahih*, Kader, 7 [Buhârî, *Sahih*, 7, 82-7; 1-70/77; 4-52/63; 17-23/61].

6 Maide, 5/1.

7 İsrâ, 17/34.

8 Enam, 6/90.

Hz. Peygamber (s.a.s.) vefat edince durumlar oldukça değişti ve

1. Kur'an ve hadislerin manalarını anlamada görüşler farklılaştı,
2. Kur'an ve Sünnet'te hakkında hüküm bulunmayan konularda hüküm verme konusunda görüş ayrılıkları meydana geldi,
3. Özellikle örf ve âdetten kaynaklanan konularda bölgelere göre amel etmede farklılıklar ortaya çıktı,
4. Kur'an ve Sünnet'te bulunmayan bir konuda çıkarılan hükümlerde bazen görüş birliği, icma oluştu,
5. Yasama, halifenin emri, kadıların hükümleri ve müftilerin fetvalarıyla devam etti,
6. Fetva mecmuaları tasnif edildi ve fıkıh ilmi medreselerde öğretilmeye başlandı,
7. Fıkıh usulü ilmi gelişti.

En son sahabe h. 110 yılında vefat etti denilebilir. Ben, Hz. Peygamber (s.a.s.) vefat ettiği sırada yarım milyon sahabe olduğunu düşünüyorum. Çünkü veda haccı esnasında hacıların sayısı 140 bin idi. O zaman bütün Müslümanlar bu hacca katılmışlardı. Zira hac her sene için farz değildi, dahası hastalar, hayız ve nifas hâlindeki kadınlar ve fakirler vardı. Veda haccına katılanlar, Müslümanların $\frac{1}{4}$ 'ü olsa toplam kişi sayısı 560 bin çıkmaktadır ki, bu da yarım milyondan fazladır.

İslam devletinin sınırları bazen fetihle ve bazen barış yoluyla hızla genişledi. Müslümanlar, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in vefatı esnasında tüm Arap yarımadasına, Irak ve Filistin'in güneyine hâkimdiler. Bu toprakların toplam genişliği 3 milyon kilometre karedir. Dört halife ve Emeviler döneminde de pek çok fetihler yapılmıştır. Hz. Osman'ın hilafeti döneminde İslam orduları bir taraftan Endülüs'e,⁹ aynı zamanda Çin sınırlarında Maverannehir'e girmiştir. (Nitekim bu durumu, Belazuri ve Çinli tarihçiler de anlatmaktadırlar.) Dolayısıyla Hz. Osman zamanında Müslümanlar Asya, Avrupa ve Afrika olmak üzere üç kıtaya hâkim olmuştur. Bu, onlarca milyon kilometre kare toprak, onlarca dil, din, âdet ve kanun demektir.

Her ne zaman bir olay meydana gelse veya bir mesele ortaya çıksa halife, vali, kadı veya müfti söz konusu durumla yakından ilgilenmiştir. Ancak bir kimsenin şahsına ait bir meselede hiç kimseye sormaksızın fikir yürüterek, aklının götürdüğü şekilde amel ettiği olaylar hiç de az değildir. Örneğin bir Mecusi Müslüman olmuştu, kızıyla/kız kardeşiyle evliydi. İslam'ın bu tür evlilikleri yasakladığını bilmiyordu. Hâlbuki

9 Muhammed Hamidullâh, "Fethu'l Endulus fi Hilâfeti Seyyidina Osman Sene 27 Li'l-Hicreti", *İÜEF İslam Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, c. 7, Yıl: 1978.

yönetim bu durumdan haberdar olmuş olsaydı, müdahale ederdi, ancak söz konusu kişi bu cahiliye âdeti üzere kalmıştır.

Hız. Peygamber (s.a.s.)'in vefatı sonrasında sahabe arasında ilk ortaya çıkan şey, resmi bir istişare olmaksızın, farklı içtihatlar ve fikirlerdir. Bu nedenle ashab, insanları bir arada toplayacak, siyasî meselelerde onlara önderlik edecek ve İslam devletini önemli işlerde lidersiz bırakmayacak Hız. Peygamber (s.a.s.)'in bir halifesinin olmasının gerekliliği üzerinde icma ettiler. Fakat halifenin nasıl seçileceği ve kimin halife olacağı konusunda bir görüş birliği söz konusu değildi. Sonuçta Hız. Ebu Bekir'i halife seçtiler. Fakat Hız. Ebu Bekir hakkında da tam bir icma gerçekleşmedi. Hız. Ali, Abbas, Selman-ı Farisî gibi bir kısım sahabe Hız. Ebu Bekir'e daha sonra biat ettiler. Hız. Ömer'in halifeliliği esnasında vefat eden Sa'd b. Ubâde el-Ensârî gibi bir kısım sahabe ise hiçbir zaman biat etmediler. Sa'd b. Ubâde ne Hız. Ebu Bekir'e ne Hız. Ömer ve ne de bir başkasına biat etmiştir. (Bu durumu Belazuri Ensâbu'l-Eşrâf'ta zikretmektedir.) Aynı şekilde ashab, sayıları çok olmasına rağmen, şûraya Müslümanlar dışında kalan zimmîleri dâhil etmeme konusunda da icma etmişlerdir. Zimmîlerin, her ne kadar ihtiyaç hâlinde dünyevî meselelerde halifenin onlarla istişare yapma yetkisi olsa da, özellikle halife seçimi gibi siyasî konularda söz hakları yoktu.

Zekât vermek istemeyenlerle savaşıma, Müseyleme savaşında Kur'an hafızlarından çoğunun şehit olması sebebiyle Kur'an'ın tek bir Mushaf olarak toplanması gibi konularda da yine bir çeşit icma söz konusuydu. Müslümanlar, devlet acilen bir önlem almazsa Kur'an'ı kaybedecek olmalarından korktular. Bu durum sahabenin, devlet başkanının tek başına yasama yetkisine sahip olamayacağı, aksine halifenin de ümmetin diğer fertleri gibi bir fert olduğu ve her müftî veya müçtehidin hüküm yahut kanun istinbat edebileceği, onunla çeşitli meselelerde fetva verebileceği ve ister devlet başkanı kabul etsin ister reddetsin âlim ve müçtehitlerin ellerinden içtihat haklarını olmaksızın şahsi görüşünü uygulayabileceği konusunda görüş birliği içerisinde olduklarını gözler önüne sermektedir. Bu, ileride de değineceğimiz önemli bir meseledir. Fakat bu şekildeki icmaların sayısı azdır. Hatta aktardığımız bu konularda sahabeden bazıları sükût etmiştir. Bu, onların, çoğunluğun görüşüne gerçekte katıldıkları anlamına gelmez. Ahab, görüşlerini tek tek seslendirmek yerine alenî bir şekilde istişare etmişler ve kimisi kabul etmiş kimisi bazı sebeplerden dolayı susmayı tercih etmiştir. Başkent Medine dışında oturanların görüşlerinin yanı sıra istişare yapılırken (şûra toplandığında) mescitte bulunmayanların görüşleri de sorulmuyordu. Genel kapsamlı istişare, Hız. Peygamber (s.a.s.)'in "Onların işleri aralarındaki şûra iledir."¹⁰ şeklindeki Kur'an'ın emri dolayısıyla yapıldığı bir faaliyetin devamı niteliğindedir.

10 Şûrâ, 42/38.

Görüş ayrılıkları sahabenin büyükleri arasında dahi ortaya çıkabilmekteydi. Doğal olarak, Ebu Bekir ve Ömer, Ali, Zeyd b. Sabit ve İbn Mesud gibi sahabiler arasında görüş ayrılıkları çıkmıştır. Hz. Peygamber (s.a.s.) irtihal ettiği için de son sözü söyleyecek kimse yoktu. Dolayısıyla herkes kendi görüşü üzere kalmıştır. Bu durum, süreci tedrici olarak fikhî mezheplerin oluşumuna götürmüştür. Fakat zikre şayan bir durum var ki, o da sahabenin bizi dehşete düşüren gönül genişliği ve aralarındaki görüş ayrılıklarına rağmen birbirlerine tahammülleridir. Onlar ihtilafların ilmin gelişmesine katkısına inandıklarını gösterircesine daima içtihatı teşvik ediyorlardı. Ashab, kişileri ferdi içtihatlarından asla alıkoymamıştır. Öyle ki, İbn Kayyim’in zikrettiği “Ümmetimin (âlimlerinin) ihtilafı rahmettir.”¹¹ hadisiyle amel ediyor gibiydiler. Bu duruma örnek bulma konusunda hiç zorlanmıyoruz.

Hz. Ömer, Ebu Musa el-Eşari’ye bir mektup yazmış, isteklerini maddeler hâlinde sıralamış ve sekizinci madde de: “Kur’an ve Sünnet’te olmayıp kalbinde, zihninde dolaşan konuları iyi anla, kıyası öğren sonra konuları karşılaştır ve Allah’a en sevimli ve doğruya en yakın olarak gördüğünde karar kıl.”¹² demiştir.

Şureyh, Hz. Ömer’in kendisine: “Bir mesele hakkında Kur’an’la hükmet, şayet Kur’an’ın tümünde bir hüküm yoksa Allah Resulü’nün ahkâmıyla hükmet, şayet onların da tümünde bir hüküm yoksa istikamet üzere olan imamların hükümleriyle hükmet, yine onların vermiş olduğu hükümlerin tümünde de bir hüküm bulamazsan ilim ve fazilet sahipleriyle istişare ederek kendi görüşünle hüküm ver.”¹³ dediğini rivayet etmektedir.

İbn Mesud’un görüşü de aynı paraleldedir. O, “Bir konu hakkında size sorulduğunda Allah’ın Kitabına bakın, onda bulamıyorsanız Hz. Peygamber (s.a.s.)’in Sünnet’ine bakın. Şayet onda da bulamıyorsanız Müslümanların icma ettiklerine bakın. Söz konusu meselede Müslümanların icmaları da yoksa görüşünüzle içtihat edin ve ‘korkarım, çekinirim’ demeyin. Şüphesiz haram ve helal bellidir. Bunlar arasında şüpheli durumlar mevcuttur. Öyleyse seni şüphelendireni bırak, şüphelendirmeyeni al.”¹⁴ demektedir. Aynı şekilde Zeyd b. Sabit’ten ve onun da Seleme b. Mahled’den rivayet ettiği şu hadis de başka bir örnektir:

Seleme b. Mahled Zeyd b. Sabit’e (hüküm verme konusunda) karşı çıktı ve şöyle dedi: “Ey amcaoğlu! Biz hüküm vermeye mecbur kaldık. (Bu durumda ne yapalım?)” Bunun üzerine (Zeyd b. Sabit) şöyle dedi: “Allah’ın kitabıyla hüküm ver, onda olmaz-

11 İbn Kayyim, *İ’lâmu’l-Muvaqqi’in*, 2/223(*).

12 Hz. Peygamber ve Dört Halife Dönemi Siyasi Vesikalar, IV. Baskı, Ves. No: 327.

13 *el-Vesaik*, Ves. No: 329.

14 Mustafa el-‘Azamî, Darimi’den nakletmektedir.

sa Hz. Peygamber (s.a.s.)'in Sünnetiyle hükmet, onda da bir hüküm bulamazsan ehl-i reye müracaat et, sonra içtihat et ve kendin için birini seç.”¹⁵

Hz. Ali Efendimizin, “(ayrı ayrı dinlenilmeleri için) şahitlerin arasını ayırmanın ilki benim.”¹⁶ sözüne de değinmeliyiz. Önceleri bir davada ikinci şahit birincinin söylediklerini dinleyebiliyordu, bazen ikinci şahit birinci şahidin dediklerinin aynı doğru olup olmadığını bilmeden tekrar ediyordu. Şureyh'in, “İnsanlar yeni bir durum ortaya koyduklarında ben de yeni yöntemler buluyorum.”¹⁷ sözü meşhurdur. Önceleri şahitlerin şehâdetleri kabul edilmezden evvel tezkiyeleri açıktan açığa yapılırdı, sonra Şureyh bunu gizli yapmaya başladı.

Kadınların tayinini Hz. Peygamber (s.a.s.) yapmaktaydı. Daha sonraları ise Hz. Ömer'in küçük bölgelere kadı tayin etme yetkisini valilere devrettiğini görmekteyiz. Ve Hz. Ömer'in Ebu Musa el-Eş'arî'ye yazmış olduğu mektupta, “Mal ve itibar sahibi kimselerden kadı tayin et, çünkü zengin olan, insanların mallarına göz dikmez, itibar sahibi olan kimse ise insanlardan kendisine zarar gelmesinden korkmaz.”¹⁸ ifadelerine yer verdiğini görmekteyiz. Ömer b. Hattab'ın Ebu Ubeyde ve Muaz b. Cebel'e, “Salih kimseleri araştır, yargı görevinde onları istihdam et ve onlara maaş ver.”¹⁹ şeklindeki yazdıklarının da aynı paralelde olduğunu görebiliriz.

Fakire göre sahabe devrinde içtihat konusundaki en önemli şey onların, yasama hakkının devlet başkanı ve devlet kurumlarının tekelinde olmasını kabul etmemeleri, aksine Kur'an ve Sünnet'in söz söylemediği konularda içtihat vasıtasıyla bu hakkın her Müslümanda veya en azından Müslümanlar arasındaki fakihlerde de olduğunu kabul etmeleri ve devlet başkanını da ümmetin diğer fertleri gibi bir fert olarak görmeleridir. İşte bu şekilde yasama gücü devlet hegemonyasından çıkmış, siyasetten bağımsız, resmî olmayan bir faaliyet hâlini almıştır.

Eski dönemlerde yaşamış milletlerin yürürlükteki kanunları, kralların ve devlet başkanlarının yasa koymalarından ibaretti. Müslümanlarda ise mahkemeler ayrı ve hukuk bağımsızdı. Devlet başkanı bu konulara müdahale edemezdi. Aksine yasama, devletin nüfuzu dışındaki bir konuydu. Evet, fakihlerin hepsinin kendi görüşlerini uygulayamadıkları, aksine o konuda söz sahibinin yerine göre devlet başkanı olduğu meselelerin varlığı yadsınamaz. Mesela bir fakihin, fethedilen ülkelerin (arazilerinin) diğer ganimet malları gibi komutanlar ve askerler arasında taksim edilecek olduğuna

15 Mustafa el-'Azamî, Beyhakî'den nakletmektedir. 10, 115.

16 İbn Kayyım, *el-Turuk el-Hikemiyye*, s. 60.

17 İbn Kayyım, *a.g.e.*, s. 128.

18 Ahbâru'l-Qudât li Veki', c. 1, s. 76-77.

19 Mustafa el-'Azamî, Zehebî'nin eseri *Siyer-i 'Alâmi'n-Nübelâ'* dan nakletmektedir.

fetva vermesi mümkündür. Fakat bu konunun tatbik edilmesinde tek söz sahibi devlet başkanıdır. Bu konuda Bilal-i Habeşî gibi bazı sahabelerin aksi görüşte oldukları bilinmektedir. Hz. Ömer, (Bilal-i Habeşî'ye ait) bu görüşü uygun görmemiş ve diğer bir kısım sahabinin görüşlerini uygun görerek Mısır, Irak ve Suriye fethedildiğinde arazilerinin taksim edilmemesini ve o ülkenin bütün vatandaşlarının istifadesi için vakıf arazi olarak kalmasını emretmiştir.²⁰ Fakat siyasi konular dışında hüküm çıkarma yetkisi asla halifenin tekelinde olmamıştır. Aksine bu yetkiye kadılar, müftüler özgür bir şekilde ortak olmuşlardır. Adalet ve yargının siyasetten bağımsız oluşu ve icra heyeti sistemi bugün Batılı devletlerde de uygulanmaktadır. Fakat yine de yasa bağımsızlığı İslam'ın bir ayrıcalığı olma özelliğini devam ettirmektedir. Şahsi fetva mecmuaları şeklinde seyreden fıkıh kitaplarının hepsinin hükümet iradesi dışında fakihlerin yapmış oldukları birer faaliyet oldukları bilinmektedir. Bu konuda, Sahnun Malikî'nin el-Müdevvenetü'l-Kübra'sı, Hanefî olan Şeybânî ve Serahsî'nin el-Mebcut'u, ibâdet, muamelat, cinayat, savaş ve sulh gibi uluslar arası hukuk ve (anayasal bir konu olan) imamet teorisi gibi tüm meseleler hakkında bir kanun mecmuası niteliğindeki İmam Şafiî'nin el-Ümm adlı eseri gibi örnekler mevcuttur. Söz konusu kitaplar veya bunların dışındaki eserlerin kaleme alınmasında hükümetin ne ufak bir müdahalesi ve ne de bu şekildeki eserlerin kaleme alınacağı konusunda bir bilgisi söz konusu olmamıştır.

Sahabe devrindeki önemli hususlardan biri de Kur'an ve Sünnet'ten hiçbir şeyin nesh edilemeyeceği, Allah'ın emrini ancak yeni vahyin -ki Hz. Peygamber (s.a.s.)'den sonra vahiy yoktur- nesh edebileceği, Sünnet'i de ancak yeni bir peygamberin nesh edebileceğini -ki Hz. Peygamber (s.a.s.)'den sonra peygamber olmadığı malumdur-, ancak Kur'an ve Sünnet'in hüküm koymadığı basit meselelerde kişilerin içtihat edebileceği şeklindeki düşünceleridir. İşte İslam hukukunun bu sistemi başlangıçta nasılsa o şekilde kaldı, değişmedi ve değişmeyecektir. Bu durum Hz. Peygamber (s.a.s.)'in ashabının almış oldukları kararlar sayesinde. Mesela Hz. İsa'nın havarileri, Hz. İsa'nın göğe yükseltilmesinden altmış sene sonra Jerusalem (Yeruşalim) toplantısını yaparak dört konu dışında Tevrat ve İncil'in yasaklarının tümünün yürürlükten kaldırılmasına karar vermişlerdir. Ahd-i Cedid'de Havarilerin Emirleri başlığı altında şunlar yazar:²¹ “Ruhu'l-Kudüs ve bizler, sizler için gerekli olan birkaç husus dışında kalan şeyleri zorunlu kılmamayı uygun gördük. Yani, putlar adına kesilen kurbanın etinden yemekten, akıtılmış kanı içmekten, boğularak öldürülmüş hayvanı yemekten ve hayâsızlıktan (zinadan) kaçınmanız gerekmektedir. Güzel olan, bu dört şeyden uzak durmanızdır.” Böylece domuz eti ve Tevrat'ta haram kılınmış diğer şeyler helal olmuş

20 Muhammed Hamidullâh, *el-Vesâik*, no: 325, 355, 369.

21 *Ahd-i Cedid*, 17, 28, 29.

oldu. Bu durum Hz. İsa'nın "Zannetmeyin ki, ben Tevrat'ı veya Hz. Musa'dan sonra gelen nebilerin kitaplarını yürürlükten kaldırmak için geldim. Aksine ben onları tamamlamak veya buna vesile olmak için geldim. Yer ve gök var olduğu sürece hakikati söyleyeceğim. Tevrat'ta olanların tümünün ortaya çıkması için ondan bir nokta veya bir harfinin küçük bir parçası bile değiştirilmeyecektir. İnsanların kendisiyle amel ettiklerini bildiği hâlde Tevrat'tan basit bir hükmü dahi olsa iptal eden kimse göklerde "insanların en değersiz" olarak, insanların kendisiyle amel ettiklerini bildiği en basit bir hükmü bile gözeten ise göklerde "büyük, yüce" olarak isimlendirilecektir."²² mealindeki sözlerine rağmen bu şekildedir.

Yine sahabe devrinde önemli konulardan biri onların bir çeşit icma inşa etmeleridir. Bugün bizler icma denince Kur'an ve Sünnet'ten sonra dindeki üçüncü delili, ona muhalefet etmenin caiz olmadığını ve küfre götüreceğini anlıyoruz. Gerçekte ise bu şekilde anlaşılan bir icma üzerinde bir görüş birliği yoktur. Hz. Peygamber (s.a.s.) devrinde icmanın olmadığı konusu malumdur. Dahası ne Kur'an'da ve ne de Sünnet'te bir teşri kurumu olarak yer almamıştır. Müslümanlar sahabe devrinde Asya, Avrupa ve Afrika'da üç kıtada meskûndular. Hiçbir Müslüman veya hiçbir İslam hükümeti halifelere biat etme konusu da dâhil olmak üzere bir konu hakkında dünyadaki bütün fakihlerin görüşlerini bir kez olsun araştırma ihtiyacı hissetmemiştir. Başkent Medine veya bölgelerdeki büyük şehirlerde nüfuz sahibi kişilerin görüş ve biatleriyle yetinmişlerdir. Dahası Kur'an ve Sünnet masumdurlar. İcma ise masum olmayan insanların görüşleri demektir. Müctehid hata veya isabet edebilir. "Ümmetim sapıklık üzere bir araya gelmez."²³ hadisinin bulunduğu bir gerçektir. Fakat söz konusu hadisin asıl manası "Şayet ümmetten bir kısmı yanılrsa dahi muhakkak diğerleri doğru yol üzeredirler." şeklindedir. Biz, bir konuda muhalefet söz konusu değilse "Bu, üzerinde icma olan bir konudur, mucma' aleyhtir, dolayısıyla icma tatbiki gerekli bir durumdur." deyiveririz. İşte (bu konuda) seleften nakledilen (görüşlerden) birkaçı şu şekildedir:

İmam Ebu'l Yüsr el-Pezdevî belki de İmam Şafii'den sonra gelen en büyük usulcüdür. Fıkıh usulü hakkındaki kitabında şöyle der: "Sahabe devri müstesna icma söz konusu değildir. Bazıları 'icma, ancak Hz. Peygamber (s.a.s.)'in neslinden olduğunda sahihtir', bazıları 'ancak ehl-i Medine'nin icması sahihtir' demektedir.²⁴ Yine bir kısmı '(icmada) âlimlerin tümünün ittifakı şart değildir, bir kişinin muhalefetine itibar edilmez, azınlığın hilafı yok sayılır, çünkü cemaat doğru karar verme konusunda daha isabetli, delil olma konusunda ise (cemaatin görüşü) daha elverişlidir.' demişlerdir.

22 *Ahd-i Cedîd*, Matta İncili, 5, 17, 19.

23 İbn Mâce, *Sünen*, Fiten, 8(*).

24 Pezdevî, *Usûl-ı Fiqh*, s. 960.

Hz. Peygamber (s.a.s.) ‘çoğunluğa itibar ediniz’²⁵ buyurmaktadır. Asıl olarak icmadaki bir hikmet de zaten yakinî olarak şerî bir hüküm ortaya koyma isteğinin tespitidir.²⁶ Dolayısıyla icma ve onu bilme, amel noktasında Kur’an’dan bir ayet veya mütevatir bir hadis gibi anlaşılmalıdır. Hâl böyle olunca onu komple inkâr eden, tekfir edilmektedir. İmam Pezdevî şöyle der: “Bu hususta bir derecelendirme söz konusudur. Sahabenin icması ayet veya mütevatir bir hadis gibidir. Tabiinin icması ise meşhur hadis mesabesinde. Selefin müctehidleri arasındaki icma ise sahih haber-i vahid gibidir. İcmada nesih, nâsîh ile mensuh denk oldukları takdirde caizdir. Hatta bir asrın icmasıyla sabit olan bir hükmün yine aynı kişilerin, önceki icmanın hilafına olacak şekilde icmalarıyla nesh olması mümkündür. Daha önce de geçtiği gibi bu durum, çok karşılaşılan bir durum olmasa da caizdir. Bu husus iki farklı dönem arasında veya aynı dönemde de gerçekleşebilir. Bütün bu söylediklerimle icmanın neshinin caiz olduğunu kastediyorum. Elbette en doğru olanı Allah (c.c.) bilir.”²⁷

Pezdevî’nin Usûl’ünün şarihi Abdülaziz el-Buhârî’nin görüşlerini nakletmezden evvel bir iki anekdota dikkat çekmek istiyorum.

İlk olarak, Pezdevî sonraki icmanın öncekini neshetmesinin cevazı noktasındaki görüşünde yalnız değildir. Fahreddin Râzî el-Mahsûl’de şöyle der: “Onlar bir icma kurulduktan sonra onun hilafına başka bir icmanın kurulabilmesi konusunda görüş ayrılığına düştüler. Abdullah el-Basrî cevazını, çoğunluk ise caiz olmadığını savundular. Bize göre ilk görüş daha evladır.”²⁸

İkinci olarak ise icmayı inkâr eden küfre girer görüşüyle sonraki icma ile öncekinin neshinin caiz olması yönündeki görüş bağdaşmamaktadır. Çünkü önceki icmaya fakihlerden birinin muhalif olması gerekir ki, sonra tedrici olarak diğer fakihler de bu konuda ittifak etsin ve yeni bir icmaa oluşabilin.

Şimdi Büyük şarihin (Abdülaziz Buhârî’nin) söyledikleri aracılığıyla Pezdevî’nin görüşlerine yer verelim: “İcmanın misliyle neshi caizdir. Katî icma ancak katî olanla nesh olur, katî olan zannî icma ile nesh olmaz. Zannî icma ise hem zannî ve hem de katî olanla nesh olabilir. Dolayısıyla şayet sahabe bir hüküm üzerinde icma etse sonra onun hilafına bir icmada bulunsalar nesih caiz olur. Sonraki icma, ilk icma ile denk olduğu için nâsîh olur. Şayet tabiîn, sahabenin hilafına bir konuda icma etseler sahabe icması için tabiinin icması nâsîh olamaz. Çünkü daha alt seviyededir. Tabiîn bir hüküm üzerinde icma etse ve de kendileri veya onlardan sonrakiler söz konusu icmanın

25 Pezdevî, *a.g.e.*, s. 965.

26 Pezdevî, *a.g.e.*, s. 971.

27 Pezdevî, *a.g.e.*, s. 981-982.

28 Râzî, *el-Mahsûl*, c. 3, s. 300-301.

hilafına bir icma gerçekleştirse bunda da nesih caizdir. Çünkü her iki icma denktir. Bu nedenle sonraki icma Tabiin'e ait icma için nâsîh olabilir. İcmanın neshi ancak misli olan bir icma ile caizdir. Çünkü icma ile sabit olan hükmün müddeti son bulabilir. Bu da gösteriyor ki, tıpkı daha önce gelen bir nassın hilafına başka bir nas gelebileceği gibi müctehitler, daha önceki icmalarının hilafına icmada bulunabilmektedir. Bu da o hükmün süresinin bittiğini göstermektedir. Vahiy devri, Hz. Peygamber (s.a.s.) vefatıyla kapandı, dolayısıyla artık hiç bir şeyin neshi caiz değildir denemez. Çünkü biz diyoruz ki: 'vahiy ile sabit olan bir şeyin neshi Hz. Peygamber (s.a.s.)'in vefatı ile imkânsız hâle geldi. Zira buradaki nesih vahyin inişine dayanmaktaydı. Artık bu elbette tasavvur dahi edilemez. Ancak icma ile sabit olan bir hükmün neshi mümkündür. Çünkü icmanın kurulması ve ortaya çıkması hala mümkündür. Bu Pezdevî'nin kavli muhtarıdır. Cumhur ise icmanın, nâsîhin kısımları konusunda açıkladığımız şekliyle nâsîh veya mensuh olmasının cevazını kabul etmemişlerdir. Allah en doğrusunu bilir."²⁹

Nâsîhin kısımları konusunda İmam Pezdevî şunları söyler: "Deliller Kitap, Sünnet, İcma ve Kıyas olmak üzere dördtür. Kıyas, açıklayacağımız üzere, nâsîh olamaz. İcma hakkında bazı müteahhirin kendisiyle neshin sahih olacağını zikretmişlerdir. Aslına bakılırsa icma ile nesih belki Hz. Peygamber (s.a.s.) yaşarken olabilirdi. Fakat Hz. Peygamber (s.a.s.) hayatta iken icma söz konusu değildi. Çünkü onun sözü dışında icma yoktur ve onun sözüne uymak da farzdır. Hz. Peygamber (s.a.s.) tek başına olarak dahi olsa bir açıklamada bulursa o konu o şekildedir ve başka bir durum söz konusu olamaz. İcmanın neshi, kendisiyle amel etmek vacip hâle geldiğinde caiz olmaz. Nesih ancak Kitap ve Sünnet'te sünnetle olur. Bu da Kur'an'ın Kur'an'la, sünnetin sünnetle, sünnetin Kitap'la, Kur'an'ın sünnetle neshi olmak üzere dört kısımdır. Bizce bunların hepsi caizdir. Hz. Peygamber (s.a.s.)'in "Size benden bir hadis rivayet edildiğinde onu Allah'ın kitabına arz edin. Şayet ona uygunsuz kabul edin, değilse onu reddedin." hadisini delil almıştır."³⁰

Kur'an'ın sünnetle neshi meselesi geniş bir konudur. "Hz. Peygamber (s.a.s.)'in hayatında bu konuda bir zorluk söz konusu değildir. Kur'an'ın emrini nesheden ya bir hadistir ya da gayr-i metluv bir vahiydir." diyeceğiz. Bunun örneği, "Kâfirlerin size saldırmasından korkarsanız ..."³¹ şeklinde devam eden namazların kısaltılmasına ruhsat veren, bunu diğer (cihad dışındaki) yolculuklar için de ruhsat kılan ayet ve Hz. Peygamber (s.a.s.)'in "(namazları kısaltma ruhsatı) Allah'ın kendisiyle size tasaddukta bulunduğu bir sadakadır, onu kabul edin." hadisiyle tekit etmesidir. (Tefsir-i İbn Kesir, Müslim ve Ashab-ı Sünen)

29 *Usûlu'l Fıqh li'l-Bezdevî ma'a Şerhihi'l-Ma'rûf bi-Keşfi'l-Esrâr li'l-Buhârî*, s. 982-983.

30 *Aynı eser*, 894-897.

31 *Nisa*, 4/101.

Sahabe devrindekine örnek olarak ise şu örneği verebiliriz: “Kendilerine kitap verilenlerle, onlar küçük düşüp, cizyeyi elleriyle verene dek savaşın.”³² ayeti sebebiyle ehl-i kitap dışında kimseden cizye alınmaz denilebilirdi. Fakat Hz. Ömer istişare yaptığında Abdurrahman b. Avf, Hz. Peygamber (s.a.s.)’in Mecusiler hakkındaki “Onlara kestiklerini yeme ve kadınlarını nikâhlama konuları hariç Ehl-i kitap için geçerli olan kuralları uygulayın.” hadisini rivayet etti. Böylelikle cizye Mecusilerden de alındı. Daha sonra Hz. Osman Kuzey Afrika’daki Berberilerden de cizye almıştır.³³ Müslümanlar, Hindistan’ın güneyini Hz. Ömer zamanında fethetmişler, Budistler ve Brahmanlardan cizye almışlardır. Daha sonra Müslümanlar, puta tapanlar da dâhil olmak üzere tüm zimmî sınıflarından cizye almışlardır. Nitekim İmam Malik ve Ebu Hanife’nin mezhepleri de bu yöndedir. (bkz. Tefsir-i İbn Kesir, Nisa suresinde cizye ile ilgili ayetin tefsiri) Fakat bu durum, Kur’an’ın neshi değil aksine Kur’an’ın hüküm vermediği bir konuda bir ziyade veya bir genişletmedir.

Kişilere içtihat yolunu talim etmek genelde medreseler aracılığıyla olmuştur. Asr-ı saâdetde Mescid-i Nebevî dinî eğitimlerin tüm kısımları için bir enstitü konumundaydı. Ve sahabe zamanında da bu hâliyle kalmıştır. Dolayısıyla Hz. Peygamber (s.a.s.) Muaz b. Cebel’i Yemen’e tüm medreseler için öğretmen olarak gönderseydi³⁴ bu güzel âdet sahabe zamanında da kopukluğa uğramayabilirdi. Bu nedenle Hz. Ömer, Kûfe şehrini kurduğunda Kûfe halkına bir mektup gönderdi ve şöyle dedi:

“Size Ammar’ı emir olarak, Abdullah’ı (İbn Mesud) öğretmen ve bakan olarak gönderdim. O ikisi Hz. Peygamber (s.a.s.)’in ashabının seçkinlerindedir. Onları dinleyin ve onlara uyun. Şüphesiz, Abdullah’ı kendim için değil sizin için tercih ettim.”³⁵ İbn Mesud’un işte bu medresesinden Alkame en-Nehâî, sonra İbrahim en-Nehâî, sonra Hammad b. Ebi Süleyman, daha sonra ise Ebu Hanife gibi büyük fakihler çıkmıştır. Elbette sahabe devrinde tek örnek bu değildir. Ehl-i Medine’de söz sahibi yedi fakih de³⁶ sahabenin öğrencileri değil miydi?

Bu makaleyi fıkıh usulü ilminin gelişimi konusuna değinerek sonlandırmak istiyorum. Ebu Hanife sahabeden pek çok kişiyle görüşmüş, Kûfe şehrinde ilim tahsil etmiştir. O şöyle dardi: “Muhakkak ki bu (Kufe’de) medresede Ömer’in, Ali’nin, İbn Mesud’un, İbn Abbas’ın (r.a.) rivayetleri bir araya gelmiştir.”³⁷ Ebu Hanife’nin şahsında, Hz. Peygamber (s.a.s.)’in Selman-ı Farisi’ye vermiş olduğu “Şayet din Süreyya

32 Tevbe, 9/29.

33 Şafîî, *el-Ümm*, c. 4, s. 96.

34 Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, c. 1, s. 1802–1938 (Avrupa baskısı).

35 *el-Vesâik*, İbn Sa’d ve diğerlerinden, Ves. No:314.

36 Sehâvî, *Fethu'l-Muğîs*, s. 399–400.

37 Yazma hâlde bulunan Saymirî’nin *Menâkib-i Ebî Hanife* adlı eseri, (48 varak).

yıldızında olsa farisîlerden olan bir adam yine de ona ulaşır.”³⁸ şeklindeki müjde tecelli etmiştir. Ebu Hanife’ye Kitabu’r-Re’y nispet edilir. Bu eser elimize ulaşmamıştır. İçerisinde dini hükümlerde rey ve reye müracaatın ne zaman caiz olacağı konusu işlenmiş olsa gerektir. Sonra talebesi Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî fıkıh usulü ile alakalı bir eser kaleme almıştır. (Aynı şekilde bu eser de elimize ulaşmamıştır.) Ebu’l Hüseyin el-Basrî el-Mu’tezilî “Muhammed b. Hasan usulü dört kısımda incelemiş, sahabenin icma ve ihtilaflarını da bu eserde zikretmiştir. İhtilafı, kendisinde ihtilaf edilen görüşü almanın cevazını gerektiren usulden saymıştır.” şeklindeki bilgiyi söz konusu eserden nakletmiştir.³⁹ Daha sonra onun öğrencisi İmam Şafii fıkıh usulü alanında meşhur kitabı er-Risâle’yi kaleme almıştır. Bütün bu saydıklarımız ve daha niceleri içtihat konusunu irdelemişlerdir. İcma da zaten içtihatın bir türüdür. Bütün bunlar Kur’an, Sünnet ve içtihat başta olmak üzere Muhammedî kültürümüzü, sahibi Hz. Peygamber (s.a.s.)’den geldiği şekliyle koruyan, her biri uyulması gereken bir yıldız olan ashab sayesindedir.

38 İbn Abdilberr, *el-İstiy’âb*, Tercemet-u Selman-ı Farisi, no: 2389.

39 *Kitabu’l Mu’temed fi Usûli’l-Fıkh*, s. 942.

